

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ И ШТАМПАНА КЊИГА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

САЖЕТАК | Хиландар је станиште најстарије српске библиотеке. Осим рукописног, свакако најважнијег дела фонда, Хиландар поседује и велике збирке штампаних књига од 17. века до данашњег дана, подељених у две основне целине. Од седамдесетих година 20. века Народна библиотека Србије с прекидима ради на њиховој обради. Резултат је неколико објављених штампаних каталога новијег дела тих збирки, док се тренутно наставља рад на обради старијег дела. Текст представља рекапитулацију досадашњег рада и предвиђање перспектива будућег, како би хиландарска збирка у целини била каталогизована, а тиме постала и доступна јавности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ | Манастир Хиландар, Народна библиотека Србије, штампана књига, обрада, каталогизација

Хиландар има три посебне библиотеке, које у општим цртама одговарају историјском развоју манастира и одсликавају историју српске књиге и хронолошке фазе развоја српских библиотека. Најстарија и самим тим најважнија збирка обухвата рукописне књиге као и књиге из раздобља раног српског издаваштва и штампарства (15-17. век). Друга збирка, коју бисмо могли назвати „средњом библиотеком“, чува највећим делом богослужбену литературу на црквенословенском језику од 17. до 20. века, уз српску књигу 18. века и понешто старијих књига на страним језицима, углавном грчких. „Нова библиотека“ је трећа збирка, која садржи књигу од 19. до 21. века, највише на српском језику. Народна библиотека Србије стручно се бавила и још увек се бави свим трима збиркама. Овај рад ће укратко представити историју тог рада у „средњој“ и „новој библиотеци“ и његове исходе.

Хиландар је увек био, разуме се, у средишту пажње Срба у свим раздобљима, мада се она због историјских околности није могла увек адекватно испољавати; у сваком случају, Хиландар је без изузетка сматран најважнијим националним средиштем, макар код оних који су имали свест о његовом посебном месту у историјском настајању словесног народа и његовом развоју у најважнијим сегментима. Глуво доба је ипак наступило после Другог светског рата, који је требало да постане нулта тачка бројања времена у складу са новом владајућом идеологијом, где није могло бити исувише места за свест о континуираном постојању једне заједнице и за његове делатне симболе. Стање почиње да се мења шездесетих година, кад се схватило да држава, како год да се зове и ко год да у њој влада, ипак има извесне обавезе према Хиландару као културној вредности која се тешко може занемарити. Међу стручњацима из многих грана уметности, технике, итд., Свету Гору почели су походити и библиотекари, природно – они који су радили у националним институцијама, на првом месту у Народној библиотеци Србије. Пионир је био велики Димитрије Богдановић, који је свакако, као свршени теолог, историчар средњовековне књиге и књижевности и традиционални патриота, свакако најбоље морао разумети висине и дубине хиландарског блага. Његов рад окончан је једном од најважнијих књига које је Народна библиотека (заједно са САНУ) икад објавила, *Каталогом ћирилских рукописа манастира Хиландара* (1978),¹ чији је други том садржао *Палеографски албум*.

Убрзо се, по Богдановићевом плану, за њим упућује Миодраг Живанов (1928–2000), дугогодишњи начелник Библиографског одељења.² Отишавши први пут у мају 1971, затекао је тамо прилично несређену масу књига, која није имала облик праве библиотеке, без каталога и свеобухватног инвентара, док ни саме књиге нису биле на једном месту, нити је било просторије погодне за формирање организоване библиотеке. Процењено је да има најмање 25.000 публикација, при чему су књиге биле измешане са периодиком. Уз помоћ монаха Хризостома (будућег банатског и жичког епископа), именованог за библиотекара, за мање од месец дана, колико је било на располагању, урађен је велики посао око привременог смештања у одговарајуће просторије за рад (у оквиру Старог конака). Периодика и књиге том су приликом физички раздвојени, а започело се и класирање по језицима. Издвојени су дуплици књига, као и сав некњижни материјал, чиме су створени услови за почетак рада, пре свега за инвентарисање,

¹ Други део овог каталога садржи рану српску штампану књигу, коју је обрадио Дејан Медковић, и која није предмет овог рада.

² Цео овај рад састављен је на основу архивске грађе сачуване на Библиографском одељењу НБС. Углавном се ради о личним и колективним извештајима, као и о годишњим плановима.

које је било поверено самим монасима. Истовремено је довршавана зграда нове библиотеке, започета 1964; у међувремену се схватило да она неће бити ни погодна ни довољно велика да се у њу сместе све хиландарске књиге. Пошто се у том тренутку није могло предвидети којим ће се ритмом послови моћи одвијати, јер се у Хиландар није могло одлазити више од два пута годишње (некад се није могло ни толико, због проблема са визама), а није још било јасно ко ће све од библиотекара из Србије бити способан да се прихвати ових послова, нити како ће тећи финансирање, уз много других непознаница, решено је да се формулишу два програма, минимални и максимални. Минимални би подразумевао најпре сређивање и каталогизацију свих врста публикација у манастиру, заједно са архивском грађом, као и делимичну рестаурацију и конзервацију, потом и микрофилмовање рукописне и старе књиге, као и архивалија; уз то је било планирано да се скицира адаптација Пирга Светог Саве у сврху смештања дела библиотеке. Максимални програм обухватио би израду пројекта те адаптације, као и пројекат унутрашњег уређења нове зграде библиотеке, а што се тиче рада са самим књигама, предвиђало се систематско попуњавање хиландарске библиотеке и комплетна конзервација свег библиотечког и архивског материјала. Наравно, не треба ни рећи да, као што су и сами рокови увек били пробијани, тако ни све ставке минималног програма нису могле ни изблиза бити испуњене до краја, чак ни до данашњег дана.

Један од основних захвата у ткиво несређене масе манастирских књига тичао се поделе на активни и на неактивни део. Та подела је касније добила своју опипљиву последицу, јер су ове две збирке физички потпуно раздвојене. У неактивни део урачунате су књиге које смо горе назвали „средњом библиотеком“, јер она због свог карактера, ограничена наменом и карактером, није имала перспективу даљег развоја. Активни део, тј. „нова библиотека“, нашла се тако као главни предмет стручне обраде радника из НБС: у њу су смештене све књиге издате у 19. и 20. веку, при чему је било одређено да се та збирка попуњава новим издањима. У првом наврату одлучено је да се ради најпре на каталогизацији српске књиге од 1801. године. Како би се рад убрзао, у касно пролеће 1972. године из НБС је у Хиландар отишла група од шест библиотекара, од чега су се четворица бавила управо њеним коначним формирањем, што је укључивало убрзано инвентарисање и каталогизацију, а започета је израда ауторског каталога. Том приликом урађено је око 40% те збирке (рачунајући само српску књигу). Одлучено је уз то да се одустане од адаптације пирга, а да се за потребе смештања овог фонда преуреди просторије у јужном делу конака. Следеће године у Хиландар се упутила још бројнија група предвођена Живановом (седморица из НБС

са тројицом спољних сарадника). Већ тада је потпуно довршена обрада српске књиге, која је у том моменту имала 5141 књигу (рачунајући и 1457 дупликата). Довршавање ауторског каталога значило је да је могуће објавити и штампани каталог српских књига 19. и 20. века манастира Хиландара, што је одмах стављено у план за наредни период. То је, међутим, био само мали део предвиђеног посла, јер се процењивало да књига на разним језицима има још макар четири пута толико. Наредних година је рад настављен, најпре се приступило обради бугарске књиге; за наше библиографе, који су истовремено прикупљали и грађу за националну ретроспективну библиографију, било је врло важно што су и нашли доста бугарских књига штампаних у 19. веку у Србији, које су тад биле веома ретке. У међувремену је дошло до наглог прилива нових књига на српском, па су и оне морале бити каталогизоване, што је учинило да се посао одужи и да се издавање штампаног каталога пролонгира. Како би тај каталог изгледао и шта би све обухватао, није било јединствене идеје, а тешко да је у таквим околностима и могло бити, па су се замисли такође кретале од минималног - штампања каталога српске књиге 19. и 20. века, до максималног, какав је формулисан у плану рада за 1977. годину - издавања, и то до краја 1979, целокупног каталога штампане књиге од 18. до 20. века, и то на свим језицима, осим руског и црквенословенског, којих је било највише; рад са књигама на ова два језика планиран је био за 1979. и 1980, док би се потом радиле грчке књиге, па би тако све хиландарске збирке штампане књиге биле представљене у три тома. Очигледно да су наши библиотекари патили од вишка оптимизма, за шта је свакако заслужан и почетни ентузијазам, који, као што знамо, у нашем послу није трајна категорија. Иако се рад на терену до овог времена одвијао на високом нивоу, потешкоће су се јављале у самој Србији, од финансијских до техничких. Тако је и Богдановићев *Каталог* објављен тек 1978, иако је био довршен већ 1975. Но, ово кашњење било је минимално у односу на каталоге штампаних књига, који су у међувремену концепцијски измењени. Иако је до краја 1979. био обрађен целокупан фонд књига на свим језицима (њих дванаест), осим на руском, црквенословенском и грчком, први штампани каталог појавиће се тек 1989. и 1990. године, у два тома, под насловом који одсликава дух времена: *Каталог књига на српскохрватском језику од XVIII до XX века* (приређивачи су били Миодраг Живанов, Драгутин Никчевић и Радисав Цајић). Он је на крају имао 5265 јединица побележених до 1985. године,³ при чему треба имати на уму да су колекције

³ Чини се да је тешко било наћи хронолошку тачку у времену која би представљала међу, јер су наши библиотекари, радећи осамдесетих година руску књигу, каталогизовали и редовни прилив српске књиге, и тако се чинило до 1985, кад је коначно тај део посла проглашен

стављане, наравно, на исту сигнатуру. Опремљен је узорним бројем регистара: ауторским, насловним, предметним, хронолошким, којима је додат још један хронолошки регистар по местима штампања до 1867. године, што је последица интереса израде ретроспективне библиографије старе српске књиге.

Свакако да би рад на књизи текао брже и ефикасније да није било и политичких проблема. Први до њих се тицао статуса саме Свете Горе у оквиру Грчке, чија се власт са неповерењем односила према дошљацима из комунистичке Југославије, а и без тога је однос грчке државе према самој Светој Гори пролазио кроз разне фазе, од којих су неке биле врло рестриктивне у смислу броја посета и разлога боравка на Атосу. Осим што је било честих проблема са издавањем виза и њиховим трајањем (због чега је рад био прекидан већ 1974. и 1975, потом и 1979, а у неким годинама драстично редукован), грчка власт није радо гледала на оно што би стручњаци из Србије могли радити у Хиландару, а то се односило на целокупну грађевинску обнову, на било какву врсту бављења уметничким наслеђем, на конзервацију, микрофилмовање... Многе од ових делатности обављане су илегално, у тајности, мимо сагласности органа Грчке, а има сведочанстава о лукавствима којима су се наши морали служити при уношењу техничких средстава и изношењу производа рада попут микрофилмова, укључујући и подмићивање и шверцовање. Живот је загорчавала и југословенска полиција на граници: један од библиотекара, који је носио каталожке листиће из Хиландара како би се могли средити у НБС, приведен је код начелника милиције јер се мислило да ти листићи представљају некакву црквену пропаганду (!). Но, морале су се превазилазити и друге препреке политичког и идеолошког типа, једнако међудржавне и домаће. Најпре се појавио проблем око македонског питања. Будући да је грчка власт одувек имала бескомпромисан став о македонском имену, а пошто је Хиландар као негрчки манастир морао у свему наступати са великом пажњом, хиландарски оци су у лето 1986. упутили писмо Народној библиотеци Србије у којем моле да македонске књиге из тих разлога, како би се избегли проблеми са грчким властима, не буду унесене у каталог, као ни да се сам термин „македонски“ нигде не помиње. Ово је изазвано тиме што су из НБС, у складу са југословенском идеолошком праксом која се у Србији марљиво гајила, јавили да ће каталог садржати књиге „на језицима југословенских народа“, у које је убројан и македонски, због чега је из Хиландара недвосмислено одговорено да је њихов услов за издавање каталога непомињање

довршеним. Нажалост, приређивачи су саставили веома скроман предговор, помињући у најкраћим цртама основне техникалије, док се о самом раду, његовом теоријском и практичном аспекту, не говори ништа.

тог термина. Очигледно је и то био разлог да се каталог на крају назове према ондашњем званичном имену језика – *Каталоџ књиџа на срџскохрвајтском језику*. Но, такве идеје морале су се најпре преиспитати на домаћим политичким форумима, па је зато као рецензент ангажован један од правника из редова проверених марксистичких кадрова, уз то и стари припадник Удбе, како би се цео овај посао задржао колико-толико на званичној идеолошкој линији. Он је био апсолутно против било каквог компромиса око македонског питања, јер би то наштетило суверенитету и угледу СФРЈ, а НБС као државна институција дужна је да прати њену политику. Било је ту, наравно, обавезне приче о реакционарству, великосрпству, ретроградној улози СПЦ, итд. Закључак је био да се мора објавити све или ништа. Постојала је још једна неуралгична тачка, а то су биле књиге објављене у „непријатељској емиграцији“. Проблем је био у томе што их у Југославији није било па их је тешко било проучити, а на основу наслова није се могло лако закључивати о њиховом садржају. Препорука рецензента је била да се свакако у каталог не укључују оне које „износе неистине о СФРЈ“, које вређају њене највише органе, нарочито „Председника Југославије“ (који је, узгред речено, у том часу већ седам година био мртав), и слични „чисто политички памфлети“. Цензори су зато били вредни и направили списак тих књига, а код оних са најсумњивијим насловом стављан је црвени знак питања. Није тешко замислити у каквој су се ситуацији нашли наши стручњаци, који су ионако ранијих година, нарочито библиографи у току израде ретроспективне националне библиографије, морали слушати диктате политике и идеологије. На срећу, друштвена клима је почињала полако да се мења, цензура и аутоцензура су слабиле, па је ипак направљен компромис који је био, како се данас чини, најмање болан: од македонских књига изостављене су оне које су издате после Другог светског рата на територији те републике, и то оне које су експлицитно помињале македонску нацију или цркву, док су књиге које је издавала „непријатељска емиграција“ готово све укључене у каталог; из њега су избачене ипак оне које су у негативном светлу помињале Јосипа Броза, чија је божанска сенка још увек лебдела над ондашњим Србима.

Рад на обради књига ове збирке настављен је каталогизацијом руске књиге, која је била и најбројнија, а посао је окончан 1985. У међувремену је дошло до нове измене концепције издавачког плана: одлучено је да ће други део хиландарске колекције чинити заједно књиге на бугарском и руском, трећи оне на црквенословенском, четврти на страним језицима (латиница), а пети на грчком. Све ове збирке су, осим оне на грчком, до краја 1985. биле каталожки обрађене (урађени каталожки листићи), са укупно 15.320 књига, па се планирало

да књиге на црквенословенском буду спремљене за штампу до краја 1986, а до краја 1987. књиге на страним језицима, док би се после тога обрађивале грчке. Нажалост, све су то остали пусти снови. Убрзо је дошло до потпуног прекида каталогизаторских послова у Хиландару. *Кашалої књиїа на буїарском и руском језику од XIX до XX века* појавио се тек 2004. године, док је рад на свим другим планираним каталозима у међувремену просто обустављен. На ове две књиге остало се до данашњег дана.

Овде ћемо укратко изнети и понешто података о започетом па недовршеном раду на „средњој библиотеци“, чији је фонд књига на црквенословенском од 1977. био предмет врло озбиљног рада, и који је требало да буде представљен као трећа књига колекције хиландарске штампане књиге. Овај део манастирске збирке представљао је особиту тешкоћу, јер га нису могли обрађивати библиотекарски просечних знања, најпре зато што је у социјалистичкој Србији нетрагом већ било нестало свако хришћанско/црквено образовање, због чега се јављао баналан проблем умећа пуког читања таквог текста, и због писма (црквена ћирилица) и због језика, а потом и идентификовања књига. Стога није било лако наћи стручњаке који би се овоме посветили на одговарајући начин. На срећу, Лаза Чурчић (запослен у Библиотеци Матице српске) већ тада је био чувен са свог умећа баратања старом књигом, а у Народној библиотеци се у међувремену запослио теолог Јанко Радовановић, што је већ била добра основа за почетак рада. Они су 1977. отишли да обаве прелиминарни преглед грађе, разврставање, инвентарисање, итд., да би се 1978. прикључила још три радника, од којих још по један из НБС и БМС, као и један из Шапца. Рад је, уз различито учешће појединачно, судећи по архивској грађи, трајао до 1983, кад је углавном био каталошки окончан. Но, ова збирка представљала је очигледно највеће искушење, не толико са аспекта стручности, колико пре са становишта карактера, људских односа, а и професионалног и савесног приступа раду. Испоставило се да је, осим стручних способности, за рад у манастиру, а особито у Хиландару, требало и неких других квалитета, најпре оних који се тичу свести о месту где се библиотекарски посао обавља. Већ од самих почетака рада у Хиландару братство је имало озбиљне примедбе на понашање појединих библиотекара, који су, како се каже у једном допису, срамотили и земљу и Народну библиотеку. Изгледа да је то годинама трајало, а тек кад су скандали постали неподношљиви, појединци су изостављени са списка радника у манастиру. Због свега тога је хиландарска братија с подозрењем почела гледати на своје госте, па су морали променити и поједине услове њиховог боравка у манастиру. Ни радна етика, нарочито у групи која се бавила црквенословенском књигом, код неких није била ни близу

задовољавајућег нивоа: из извештаја јасно произлази да је сам Јанко Радовановић урадио много више него сви остали заједно (не рачунајући Лазу Чурчића, чије учешће није било редовно), што је свакако морало кварити атмосферу и међу самим библиотекарима. Очигледно да се Радовановић као црквен и савестан човек није могао сложити са понашањем појединих колега, а као велики трудбеник⁴ са њиховим ленствовањем, нарочито са разбацивањем дневница на нераднике. Очигледно да цела ондашња библиотекарска заједница није имала довољно капацитета да све проблеме реши и да ову грађу припреми за штампу, због чега је годинама остала занемарена. Тек 1996. појавила се у Народној библиотеци иницијатива да се овај део посла коначно доврши, али више није било никога ко би се тиме могао или хтео позабавити. Потом се и сама библиотекарска струка знатно изменила, појавили су се нови стандарди, дошло је до аутоматизације рада, почеле се стварати велике базе података... Све је ово значило, у ствари, да је труд претходника умногоне био узалудан и да треба почети готово испочетка. Године 2006. у Хиландар се по том послу коначно упућује нова група радника, оборужаних компјутерима, која ће тај посао започети, али се више никада неће вратити. Требало је да прође више од десет година од тада да се обнови рад на црквенословенској књизи, уз коју стоји и српска књига 18. века и књиге на руској грађанској ћирилици 18. века.⁵ Тренутно је он толико одмакао да му се назире крај; у 2020. години је на несрећу прекинут због пандемије која је онемогућила одлазак на Свету Гору, али се ваља надати да ће зао усуд који прати ову збирку једном морати престати и да ће хиландарски анђео чувар растерати зле силе и отворити врата сретном завршетку овог дела, колико сложен али по превасходству важног, толико и узвишеног и богоугодног. Тада ће литургичари на једном месту моћи наћи изворе за историју српског богослужења, други за

⁴ Сам Јанко Радовановић је у најмању руку заслужио да се о њему састави један озбиљан текст, јер је то својом марљивошћу и стручношћу, као и знањима о старој књизи која је у то време мало ко имао, несумњиво вишеструко заслужио. Између осталог, о свом је трошку остајао у Хиландару по окончању службеног пута како би настављао рад на хиландарској књизи 17. и 18. века, о чему је оставио веома лепог трага у *Археографским прилозима* 1980. и 1981. Његов самопрегор није био нимало колегијално дочекан, па је долазило до неспоразума. Вероватно је ово утицало на Радовановићев прелазак 1983. у Балканолошки институт, чиме је НБС изгубила јединог библиотекара који се разумео у стару књигу, због чега је и рад на српској ретроспективној библиографији књига 1801-1867, што је било његово задужење, застао на неколико година, а довршен, после великих перипетија, тек 2019. године!

⁵ У међувремену је из разних хиландарских келија доспео још приличан број књига, што је свакако отежало посао, нарочито због тога што многе од њих, услед оштећености, није лако идентификовати.

историју српских библиотека, трећи ће се моћи чудити шта се све у Хиландару и којим путевима последњих векова скупило, а четврти бескрајно крстарити кроз тај благословени универзум са стотину врата и хиљаду путева.

Кад ова збирка буде коначно довршена, моћи ће се рећи да су стручна обрада и представљање хиландарских фондова књига у свом најважнијем сегменту обављени. Нажалост, о наставку рада на збиркама страних језика, које су некада каталошки довршене, а никада објављене, као и о раду на грчкој књизи, тренутно нико у нашем библиотекарском свету, у условима стручне и статистичке рецесије, не сме ни да помисли; периодичку и некњижну грађу не осуђујемо се нити поменути. Свеједно, никад се не сме заборавити да су све српске библиотеке у много чему потомци и наследници хиландарске, да она стоји међу њима као крајеугаони камен и да дужност бављења њоме никад неће престати. А уз то ваља и запамтити да је од великих прича о значају и величини Хиландара много важније предано радити у њему и на њему, јер му се никада не може дати толико колико се од њега може примити.

ZARKO VOJNOVIĆ, PHD
National Library of Serbia, Belgrade
zarko.vojnovic@nb.rs

THE NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
AND THE PRINTED BOOK OF THE HILANDAR MONASTERY

SUMMARY | Hilandar is the location of the oldest Serbian library. In addition to the manuscripts, which are surely the most important part of the book stock, Hilandar also owns large collections of printed books dated from the 17th century to the current day, and split into two major wholes. As of the 80s of the 20th century, the National Library of Serbia has been engaged in processing these collections with some interruptions. The result is the several published catalogs of the more recent parts of the collections, while the work on processing the older part is being continued. The text presents the recapitulation of the hitherto activities and the prediction of the perspective of the future activities, so that the Hilandar collection could be cataloged in its entirety, which would make it available to the public.

KEY WORDS | the Hilandar Monastery, the National Library of Serbia, the printed book, processing, cataloging

ДР ЖАРКО ВОЙНОВИЧ
Национальная библиотека Сербии
zarko.vojnovic@nb.rs

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА СЕРБИИ
И ПЕЧАТНАЯ КНИГА МОНАСТЫРЯ ХИЛАНДАР

АННОТАЦИЯ | Хиландар – местонахождение старейшей сербской библиотеки. Помимо рукописной коллекции, являющейся, безусловно, важнейшей частью фондов, Хиландар также обладает большой коллекцией печатных книг с XVII века до наших дней, состоящей из двух основных частей. С семидесятых годов XX века Национальная библиотека Сербии периодически работает над их обработкой. В результате появилось несколько опубликованных каталогов более новой части этих коллекций, а работа по обработке более старой части продолжается в настоящее время. Статья представляет краткое изложение проделанной работы и рассмотрение перспектив будущей работы, чтобы коллекция Хиландара полностью была каталогизированной и таким образом стала доступной для публики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА | монастырь Хиландар, Национальная библиотека Сербии, печатная книга, обработка, каталогизация

